

İNSANIN KÜLTÜR VARLIĞI *

Uluğ Nutku

Öz

İnsanın bir kültür varlığı olduğu tartışılmaz bir olgudur ama bu, 'insan doğası' adlandırılmasıyla birleştirilince, karşıt savların yer aldığı bir konuya dönüşür. İnsanın doğal evriminin uzun süreci, bununla eşzamanlı kültürel evrim süreci ele alınmadıkça kavranamaz. Bazı antropologların 'doğa-yetiştirme' tartışması olarak basitleştirdikleri konu, yalnızca karşıtların birliği kavrayışını değil, bütünlük oluşturan çok çeşitli etkileşimlerin değerlendirilmesini gerektiren bir olgudur. İnsan hem değişmez bir özü hem de kendisinin yarattığı ve yön verdiği ufukların ötesine bakma yeteneğini serimleyen ve anlamlandıran paradoksal bir varlıktır. İnsanoluşta nedensel ve ereksel süreçler aporetik biçimde iç içe geçmiştir. Bu sorun, tüm makul çözüm girişimlerinden sonra gene de çözülmemiş bir artık (tortu) bırakmaktadır. Durum belki en iyi şekilde, sonuna kadar belirlenmemiş sınırlarda anlamlar yaratma olarak tanımlanabilir.

Anahtar Sözcükler

İnsan, Kültür, Varoluş

The Cultural Being of the Human

Abstract

That the human is a cultural being is an uncontested fact, but combined with the connotation of 'human nature' it becomes a controversial issue. The long process of natural evolution of the human is impossible to be conceived without the simultaneous process of cultural evolution. Simplified as 'nature-nurture' controversy by some anthropologists, it is a complex phenomenon to be evaluated not merely by the concept of the unity of opposites, but rather by the interaction of multiple factors constituting a whole. The human is a paradoxical being exhibiting and signifying both an unchanging essence and a capacity to look beyond self-created and self-directed horizons. In being human the causal and the purposive processes are interwoven aporetically, which, after all attempts for a reasonable solution, still leave an unsolved rest. This may perhaps be best defined as the creation of meanings without determinate bounds.

Key Words

Human Being, Culture, Existence

'İnsanın kültür varlığı', 'kültür varlığı olarak insan' gibi konu başlıklarıyla yapılan konuşmalarda, konuşmacı önce şu sorunun cevabını kendisine vermiş olmalıdır: insanın kültür-dil-tarih varlığı olmasından başka, bunlardan öte bir varoluş tarzından söz edilebilir mi? Edilebilirse, bunun nasıllığı gösterilmeli; edilemezse, varmış gibi söze başlamamalı. Soru karmaşık değil ve bizi karmaşık cevaplara sürüklemeyi; ama yazılı tarihte, zamanımızdan 2600 yıl önce de çeşitli bağlamlarda dolaylı yahut dolaysız sorulduğunu görüyoruz. Bunun günümüzde insan ve toplum bilimleri ile felsefenin ortak bir sorunu olduğu göz önünde tutulursa, *perennis*, her dönemde yeniden işlenebilirliğe açık anlamında *ebedi* olduğu da anlaşılır. Sorunun ardında, kültür varlığının karşısına dikilen, kimilerce kültüre karşıt, kimilerce de kültürle iç içe görülen 'doğa' ve daha özgülce 'insan doğası' var.

Kültür apaçık bir olgu ve insanı diğer canlılardan ayıran kalın bir çizgi. Doğal evrimin üst basamağında 'duran' yüksek primatlarda, -insanın onları yapaylığa zorlamasına, örn. şempanzeyi konuşurmaya çalışmasına rağmen-

*4 Ekim 2002, tarihinde, Cumhuriyet Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümünde düzenlenen, "Kültür ve Felsefe" konulu *I. Sivas Felsefe Günleri*'nde sunulan bildirinin gözden geçirilmiş biçimidir.

işaretleşmekten dilsel-kavramsal iletişime, alet kullanmaktan alet yapımına geçişin hiçbir belirtisi yok. İnsan elinin serbestliği, yani vuruş, itiş ve tutuş için herhangi bir biçimde özelleşmemiş, bu nedenle de incelik tutuşuna erişmiş olması (baş parmak ile işaret parmağının mahareti) ayırt edici kalın çizginin anatomik yönlerinden birisi ve en önemlisidir. Bir dizi yeni özellik, sadece düz nedensellik şeklinde değil, sadece etkiye tepki mekanizması şeklinde de değil, bir etkileşimler yumağı olarak dolayımlanmış ve insanoluşu belirlemiştir. Bedensel örgülenmede ortaya çıkan diğer etkileşim özellikleri başlıca şunlardır: dik yürüyüş ile gözlerin görüş mesafesinin açılıp uzaması arasındaki etkileşim; ufkun gözle denetiminde odak noktalarının oluşması ile gözlerin daha da içeri çekilerek ileriye doğru bakışın keskinleştirilmesi arasındaki etkileşim; ileriye bakışın geniş bir yay çizerek çeşitli türden nesnelere aynı anda algılaması ile nesnelere yanyanalığını ve ardardalığını birbirine karıştırmayan zihinsel işlemlerin ayrışması arasındaki etkileşim; mekan düzeni ile zaman düzeni arasındaki denklik etkileşimi; ve hepsini taçlandıran: elin kavrayışı ile beyin işlevlerinin, dolayısıyla da düşünsel kavrayışın gelişmesi arasındaki etkileşim. Bu organolojik özellikler *homo faber*, alet yapan insan, terimiyle özetlenen kültür varlığının ön ve zorunlu koşullarıdır.

Paleoantropolojinin başarıları insanoluş (*homogenisation*) belirtilerinin başlangıçlarını 4.5 milyon yıl geriye, *Ardipithecus* adı verilen insanımsıya götürdü. Bu, şimdideki kültür varlığının doğadaki kaynağını aramasıdır. Biz bu kadar geri gitmeyip belli iki devirin insanını ele alalım: taş devri insanıyla bilgisayar devri insanını. Tarihsel koşullar bakımından karşılaştırılamaz ve bu iki insanı buluşturan bir genelleme yapılamaz gibi görünüyor; çünkü aradan çok uzun zaman geçmiş ve toplumsallaşma biçimi çok değişmiştir. Gene de ikisi aynı insandır ve aralarında özsel bağ vardır. Birisi, çok önceki, bir taşı yontmasaydı, bileyip keskinleştirmeseydi, inceltmeseydi, çok sonraki, bilgisayar tuşuna basma becerisine ulaşamazdı. Bu süreç çeşitli şekillerde adlandırılabilir ve adlandırılıyor: bilgi evrimi, kültürel evrim, ikinci evrim, genetik olmayan evrim gibi. Ama bu aynı zamanda doğadışı bir yapılanmaya işaret ediyordur, çünkü 'doğal oluş'un temel özelliği kendiliğindendir. Doğada genel bir düzenlilik vardır ama geleceğe doğru amaçlı bir yönelme ya da yönlendirilme yoktur. Çoğu filozof düzenlilik ile amaçlılığı birlikte anlamakla, hatta eşanlama getirmekle yanıldı. Oysa kendiliğinden düzenlilik amaçlılığı içermez. Yanılgıları, insan hayatında birbirini içeren bu iki olguyu doğaya taşımaktır. Mantıksal görünen bir çıkarımın gerçekliğe uygun düşmesi zorunlu değildir. Bilim bu tür yanılgıları ayıklayarak ilerler.

Evrimin geniş anlamda -yalnız canlılar için değil- kullanılmasında sakınca yoktur, ama canlının organlarının, beden hareketinin bütünlüğüne uygunluğu, ne genel ne de özel evrimde amaç görmeyi gerektirmez. Güneş sisteminin oluşumu, gezegenlerin yörüngelerinde düzenli hareketi (doğa yasası) hiçbir amaç gütmeyişi gibi, canlılığın ortaya çıkışı ve çeşitlenişi de hiçbir amaç gütmeyiz. Amaca uygunluk ile amaca yönelmenin farklı kategoriler (birincisi, insan dahil tüm canlı doğaya, ikincisi yalnız insan bilincinin gelecek tasarımına özgü) oldukları Antik Çağ'dan beri dikkati çekmiş ve ilk çözümlenmesine Aristoteles girişmiştir. Kant sorunu *Yargıgücünün Kritiği*'nde olgunlaştırmıştır. Tam çözümlenme yüzyılımızda Nicolai Hartmann tarafından yapılmıştır.

Kültür varlığı kendisini amaçlı yönlendirir; geleceğini tasarlar ve amaçlar koyar; amaçlarını gerçekleştirmeye girişir. Soru: Canlı doğada insana kadar gelen evrim düzeni insanlaşma olgusuyla kesintiye uğramış ve aykırı bir tür mü ortaya çıkmıştır? Bütün türler soysüzdürüm için kendilerini doğal çevrelerine uyarlamak zorundadırlar. Başka deyişle, doğal çevrelerine uyarlandıkları için varolmuşlardır. Bu tek yönlü bir süreçtir. İnsanoluştta ise kendini doğaya uyarlamakla birlikte ikinci, tersine bir süreç başlıyor: doğayı kendine uyarlamak. Bu çift yönlü oluşa 'insanoluş paradoksu' diyorum. Bu bakışla insan ancak karşıtlıklarla tanımlanabilir: yapan-bozan, kuran-yıkan, barışçıl-savaşkan, yakına getiren-uzaktan vuran, özetle: yaşatan-öldüren.

Karşıtlıklar donuk yapılar olarak değil, dinamik olanaklar olarak ortaya çıkar ve tarihsel biçimler alırlar. Sonsuz denebilecek çeşitlilikte olan tarihsel biçim alışların en açık göstergesi dillerin ayrışmasıdır. Kültür varlığı dil varlığıdır ve dil olanağı işlenmedikçe gerçekleşmez. Eğitime-egitilme olanağı her kuşakta yinelenmesi zorunlu olan, hiçbir içgüdüsel düzenlemeye dayanmayan bir olanaktır. Bu nedenle insan, Gordon Childe'nin dediği gibi, sürekli olarak kendini yapar. Olanaklar sonsuz sayıda değildir ama gerçekleştirme biçimleri sınırlanamaz. Bu gerçekler hem bilginin sürekliliğini, durdurulamazlığını, hem de geleceğin şimdi ile kapatılamazlığını gösteriyor. Bir saptama daha yapabiliriz: kültür varlığı olmak, geleceğe öngörü salmakla birlikte, geleceği önceden tayin edilmemiş olmaktır. İnsan hayatı içgüdüsel düzenlenseydi, dünü ne ise yarını da öyle olurdu. Bugün insanın uzayda yaşayabilme olanaklarını araştırması, geleceğini önceden tasarlayabilmesi, hatta hazırlıklar yapabilmesi, geleceğin belirsizliği bilinciyle birlikte gerçekleşiyor. Bu belirsizlik onun hem paradoksu hem de özgürlüğüdür.

Bütün bunlar bir 'insan doğası' ndan söz açmayı zorlaştırıyor; çünkü doğa kavramı belirgin, ölçülüp biçilebilen, nedensellikleri saptanabilen ama kendini yönlendirmekten, bilinçli-amaçlı iradeden, özgür seçmeden yoksun yapı ve süreçleri içerir.

İnsani özelliklere biyolojik yönden bakarsak, hayvan biyolojisiyle karşılaştırdığımızda 'olumsuz' diye niteleyebileceğimiz, birbirine bağlı bir dizi olgu öne çıkar. Tür içi saldırganlığı dizginleme mekanizması tamamen kaybedilmiş olduğundan, savaşlar ya gittikçe büyüyen boyutlarda devam edecek ve sonunda tür kendisini imha edecektir (bunun olmaması için hiçbir içgüdüsel, hatta evrimsel engel yok), ya günümüzde olduğu gibi topyekun imha noktasına yaklaşıldığında antlaşmalarla sınırlanacaktır ya da, pek az bir olasılıkla da olsa umutların bağlandığı bir olasılıkla, kitle imha araçlarının üretilmediği bir toplumsal bilinç ve toplumsal karar düzeyine dünya ölçeğinde ulaşılacaktır. Konrad Lorenz türün geleceği için en büyük tehlikenin uzaktan öldürme olduğunu söylüyor. Bu beceri medenileşmiş insanlığın "ölümcül bir günahı olmuştur". Mızrak ve ok atmaktan kıtalararası nükleer başlıklı füze atmaya evrimleşen teknoloji ile en zor ameliyatların başarıyla yapılmasını sağlayan teknoloji arasındaki bir gelgitin içindeyiz. Paradoks işbaşında. Daha büyük bir tehlikeyi, birleşik insanlık ideali maskesini takan yeni dünya düzenlerinde görüyorum. Dünyada birkaç sermaye odağı tek tip iktisadi hayatı halklara dikte etmekte, her kültürün kendine özgü olan, bünyesi olan üretim tarzını

yapaylaştırmaktadır. Açıkçası, kültürler doku değiştirmeye zorlanmaktadır. İnsan doğasını belirgin kılabilceğimiz tek konu budur. İnsan hayatı çeşitlilikle gelişir, zenginleşir. Tek-biçimlilik kısırlaştırıcıdır. Çağımızda başarı toplumu kutsamasıyla üretimin fetişleştirilmesi, iktisadi büyüme yarışının çılgınlığı *homo faber*'in anlamını parçaladı; alet üretmeyi insanın insana tahakkümü şekline soktu. Oysa *faber*, eğitimi de içinde taşır; eğitim anlayışımıza getirmeye çalıştığımız bir terimle *homo homini faber*: insan insanın yapımcısıdır. Tahakkümün oluşturduğu insan ise her zaman *homo homini lupus* : insan insanın kurdu, olmuştur.

Dünyanın en zengin kültür hazinesine sahip olan biziz. Bu çeşitliliğin hayatımızdan koparılarak tekdüzeleştirilmesinin ve sadece müzelerde seyirlik olmasının en çok acısını çeken de biziz. Kültürü korumak, tarihsel anıtları turistik gösterime hazırlamak değil, geçmişi şimdide değerlendirmektir. Bu da her kültürün her insanının sahip çıkacağı bir değer ve kendisinin yapacağı bir iştir.

Günümüzün çelişkisi, evrensel değerler olan temel insan haklarının yaygınlaşması ile kültür çeşitliliğinin erimesi arasındadır. Oysa insan kendi kültür değerlerine tutunamazsa, hiçbir evrensele de tutunamaz; özünde değil, özentisinde yaşar.

Olumlu yönde gene de epeyi yol alındı. Örneği, Birleşmiş Milletler umutsuz bir örgüt değildir; ama dünya halklarının temel sorununu görme cesaretini gösterebilmiş bir örgüt de değildir. Temel sorun, dünya gıda ve enerji kaynaklarının tüm halklarca adaletli paylaşımını sağlamaktır ve doğayı talan etmeden sağlamaktır.

Varoldan olabileceğe, olabilecekten olması gerekene geçişler günlük işlerimizi düzenlemekten utopyalar tasarlamamıza kadar uzanan bilinç akışlarıdır. Toplumsallığını yeniden ve yeniden düzenleme atılımları insanın, Nietzsche'nin dediği gibi, "henüz belirlenmemiş bir hayvan" olduğunu gösteriyor. 'Olmaması gerek' bilinci yoruma açıktır, ama bunun kaynağını ve nedenselliğini sonuna kadar açıklamak olanaksızdır. Olması gereklerin alanı, temel insani değerlerin geleceğe açıldığı bir alandır. İnsan varolanla yetinmiyor. Yetinmeyiş, varolana 'hayır' deyiş ve 'hayır' deyişle, sonunda nereye götürürse götürsün, verilmiş ve hazır olanın ötesine geçiş, zorunlu nedenlere bağlanamıyor. Bu zorunsuzluğun olumlu anlatımı, tek kelimeyle, özgürlüktür.

Canlının biyolojisinin sınırları bellidir. İnsanın, benimsediği bir değer uğruna canlı kalmaktan vazgeçmesi ise, biyolojisinin sınırlarını başka bir varoluş tarzına geçme umuduyla aşmasıdır. Öyleyse insan doğanın hem berisinde hem de ötesindedir. Sonuna kadar çözülemeyen bu halis metafizik soruna çözüm getirme girişimleri dünyayı ikileştirmek, dolayısıyla da insanı ikiye bölmek zorunda kaldılar. Nedenler dünyası ile amaçlar dünyası ayrımında, birincisinin insandaki karşılığı beden, ikincisinin ise ruh oldu. Bu tür girişimler dünyayı ve insanı ikileştiren öncüllerinde -örn. ölümlü beden-ölümsüz ruh- söylem farkını göremediler ve bilimsel nedensellik ile varoluşsal anlam vermeyi aynı söylem düzlemindeymişler gibi ele aldılar. Oysa insanın temel varoluş sorunları anlam vermelerle örülüdür ve her tür inanca açıktır. Bilgi söylemiyle inanç söylemi

arasındaki fark, insanın bütünlüklü, ama aynı zamanda paradoksal varlığından kaynaklanır.

Evrım açısından bakarsak, sorun daha bir açıklık kazanır. İnsan evrım dışı bir kaynağa geri götürülemez; doğa ve onu inceleyen bilimler inkar edilemez. Bununla beraber kültür varlığının kazandığı özellikler doğal süreçlerin uzantıları değildirler, doğal evrime indirgenemezler. Bilim çelişkileri elemek zorundadır; çelişik savlar birlikte süregidemez; birisi baskın çıkmalı, diğerkindeki yanlışlığı göstermelidir. İnsan problematiğinde bu işlem uygulanabilir, ama karşıtlıklardan birisini, diyelim ki günlük dildeki iyi-kötü'den birisini, eleyemez. Öyleyse, değer vermenin ve verilen değer tarafından belirlenmiş olmanın kaynağı ve temeli konusunda çözümlerimiz, çözülemez bir tortu bırakıyorsa, nedensel saptamalar kesintiye uğruyorsa, ya dürüstçe 'bilmiyorum' diyeceğiz ve özgürlüğümüzün doğal-nedensel sınırlar tanımadığını kabul edeceğiz ya da kısmi nedensel açıklamalarla yetineceğiz, insan bilimlerinin yaptığı gibi.

Bütün sanat ve bütün inanç, gerçeklikte olanı olduğu gibi değil, olabileceği gibi/olması gerektiği gibi tasarımlardır. Bunlar gerçekliği zihinde aşarlar, biçimlendirirler ve insanın temel varoluş sorunlarına hitap etme güçleri kadar kültür öğeleri olurlar. Böyle olduklarından, hiçbir insan 'ölüm ölümdür ve ölümden başka bir şey değildir' demekle yetinmez; ölüsünü cesette bulunmayan anlamlara sarar; cesedi olduğu gibi bırakmaz, ceset olmaktan çıkarır.

Toparlamaya çalışayım. İnsan, varolanı olduğu gibi bilmek ister ve bilgisinin gereğini yerine getirmek zorundadır. Buğdayı mevsiminde ekip biçmezse aç kalır. Hastalığının nedenini bilemezse tedavisini de bilemez. Bir duvarı, taşları rastgele üstüste koyarak örmeye kalkarsa duvar yıkılır. Ekin, hastalık ve duvar onun bilincinde nedenleriyle birlikte oluşur. Nedenlerin yeterli olup olmadığını olaylar gösterir. Ama insan, varolanı olmadığı gibi tasarlamak da zorundadır. Bunu yapmaması, bilgisinin yolunu daha da açacak olan hayal gücünü durdurması demektir. Böyle bir durum, dünyaya dikeylikten yataylığa dönüş, ufku daraltış ve bütün karşıtlıklarını sona erdiriş olurdu. Bunları yapamayacağına göre, doğası ve kaderi, daha doğrusu doğasının kaderi, kültür varlığı olmanın gerilimlerine katlanmaktır. Ama her katlanış bir arayıştır da. Her arayış kendi karşılığını bulur, çözümünü de getirir.